

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 7, Sayı/Issue: 1, 2018

Sayfa: 330-343

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[04-01-2018] – [27-03-2017]

Celâleddîn ed-Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Anlayışı ve Osmanlı Düşünce Dünyasına Etkileri¹

Hülya Terzioğlu

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Asst. Prof., Sakarya University, Teology Faculty

Orcid ID: 0000-0001-7565-615X

hulyaterzioglu@sakarya.edu.tr

Öz

Osmanlı düşünce geleneğinde Kelâm ilmi ve özellikle müteahhirîn kelâmının müessiriyetindeki eser ve görüşler yüz yıllar içerisinde taşıyıcı bir görev üstlenmiştir. Bu dönem şerh ve hâşiye gelenekleriyle bilinen XIII. yüz yıldan XX. Yüz yıla kadar yaklaşık 7-8 asır gibi uzun bir süreyi kapsamaktadır. Bu yüz yıllarda kuzeyden Horasan-Semerkant bölgesi, doğudan İran-Fars kültürü çevreleri Osmanlıyı en fazla etkileyen ilim havzaları olmuştur. Felsefe ve kelâm ilminin konu, muhtevâ ve üslup olarak birbirine yaklaştığı bu dönemin eserlerinde önemli bir yeri de isbât-ı vâcib risâleleri oluşturmaktadır. Çalışmamızda İran bölgesi âlimlerinden Celâleddîn ed-Devvânî'nin isbât-ı vacib anlayışına ve Osmanlı ilim geleneğindeki yerine genel hatlarıyla dikkat çekilerek iki risâlesinin kısaca tanıtımı yapılacak, şerh ve hâşiyelerinden örnekler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Devvânî, Osmanlı, İsbât, Vâcib, Risâle

Jalaluddin Dawani's Concept of *Ithbat al-Wajib*, and His Influence on the Ottoman World of Thought

Abstract

In the Ottoman thought tradition, the works and opinions under the influence of *kalam* and its late period in particular served as carriers over the centuries. This period, which is famous for traditions of *sharh* (commentary) and *hashiya* (marginal notes), spanned approximately 800 years between 13th and 20th centuries which known by its traditions of the commentary. During these centuries, Khorasan-Samarqand region in the north and Iranian lands in the east became culture circles which had the most influence on the Ottoman Empire. The treatises of *ithbat al-wajib* ('proof of the Necessary Being') occupy an important place among the works of this period in which philosophy and *kalam* drew near to each other in terms of topics, contents and style. This study presents a brief introduction to two treatises of Jalaluddin Dawani, a scholar of 15th century Iran, drawing attention to his concept of *ithbat al-wajib* and his place in the Ottoman science tradition broadly and also gives excerpts from his comments and marginal notes.

Keywords: Devvânî, Ottoman, Proof, Necessary, Tractate.

¹ Bu makale 18-19 Ekim 2017 tarihinde Sakarya'da gerçekleştirilen *Uluslararası Osmanlı Düşüncesi, Kaynakları ve Tartışma Konuları Sempozyumu*'nda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

Giriş

A. Osmanlı Düşünce Geleneğinde İsbât-ı Vâcib

Osmanlı ilim geleneğinin temelleri Anadolu Selçuklularına kadar dayanmaktadır. Osmanlı müelliflerini konu edinen eserler bu silsileyi takip etmektedirler. Bu ilimler arasında kelâm ilminin yeri ise ayrı bir önemi hâzidir. Örneğin XX. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Bursalı Mehmed Tâhir (v. 1861/1926) *Osmanlı Müellifleri* adını taşıyan meşhur eserinde beş yüz elli civarında kelâm eserini zikretmiştir.² Osmanlı kelâm geleneği de tıpkı diğer disiplinlerde olduğu gibi ortaya çıktığı ve geliştiği havzanın tesiri altında yol almıştır. Özellikle Fatih ve II. Bayezid dönemlerini kapsayan XV-XVI. yüzyıllarda bu ilmî faaliyetlerin en verimli dönemlerini yaşadığı, aklî ve naklî ilimlerde daha önceki dönemlere ait düşüncelerin tenkit edildiği ve yeni düşüncelere alanlar açıldığı bilinmektedir.

Metafizik konuların kelâm kitaplarında yer alması ile başlayan bu dönemde Osmanlı düşüncesi Orta Asya ve İran menşeli XIV. yüzyıl kelâmcılarının derin etkisinde kalmıştır.³ Örneğin XVIII. yüzyılın başlarında Mestcizâde (v. 1148/1735) *el-Mesâlik fi'l-hilâfiyyât beyne'l-mütekellimîn ve'l-hukemâ* adlı eserinde Hint ve Anadolu beldelerinin daha çok Hanefî oldukları halde Eş'arîlerin kitaplarını yaygın olarak okuduklarını belirtmiştir.⁴ Şemsüddin el-İsfehânî (v.749/1348), Adudüddîn el-Îcî (v. 756/1355), Sadüddîn et-Teftâzânî (v.793/1390) ve Seyyid Şerif Cürânî (v. 816/1414) bunların önde gelenlerindedir. Celâleddîn ed-Devvânî de bu önemli isimler arasında yer almaktadır. Kaynaklar Devvânî'nin Osmanlı padişahlarından II. Bayezid ile mektuplaştığını ve onun hediye ve iltifatlarına mazhar olduğunu bize bildirmektedir.⁵ Önemli talebelerinden Müeyyedzâde Abdurrahman Efendî'nin Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği görevi yaptığı ve aynı dönemlerde hocasının eser ve görüşlerini Osmanlı ilim çevrelerine yaydığı da bilinmektedir.

Bilindiği gibi İslâm düşünce geleneğinde Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatlarının konu edildiği müstakil isbât-ı vâcib risâlelerinin yazılması h. VII./m. XIII. yüzyıla denk gelen bir periyotta başlamıştır. Osmanlı hakimiyetinin hüküm sürdüğü bu döneme kelâm ilminin "cem ve tahkîk" dönemi denilmektedir. Yaklaşık 8 asır gibi uzun bir süre devam eden cem ve tahkîk döneminin en önemli eserlerinden birisi de Allah'ın varlığını konu edinen bu risâlelerdir. Osmanlı dönemi isbât-ı vâcib risâlelerinde yoğun olarak hudûs ve imkân delilleri kullanılmıştır. Bu risâlelerin genel özelliklerine geçmeden önce sürecin esas dinamiklerinin kelâm ile felsefe disiplinlerinin mezcolduğu dönemin özelliklerinin bir getirisi olduğunu

² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i âmire, 1923.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Said Özervarlı, "Osmanlı Döneminde Kelâm İlimi: Muhtevâ ve Yönelişler", *Osmanlıda İm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler* (ed. Osman Demir, Kadir Gömbeyaz, Veysel Kaya, U. Murat Kılavuz), İstanbul: İsar Yayınları, 2016, s. 3-51.

⁴ Mestcizâde, *el-Mesâlik fi'l-hilâfiyyât beyne'l-mütekellimîn ve'l-hukemâ* (thk. Seyyid Bahçivan), Beyrut: Dâru Sâdır, 2007, s. 52.

⁵ Harun Anay, "Devvânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, s. 257-262.

söylememiz gerekmektedir. Hiç şüphesiz döneme damgasını vuran isim Fahreddin er-Râzî (v.606/1210) dir. Râzî ile beraber kelâm ilmi ile felsefe tam anlamıyla konu, üslup ve eserler bazında kaynaşmıştır. Bunun bir neticesi olarak isbât-ı vâcib anlayışında da hudûs ile imkân kavramları beraber yorumlanmış, bu gelenek, çalışmamıza konu olan Devvânî de dahil süregelen zamanlarda konuya duyarlı âlimlerin kahir ekseriyetinin yöntemi haline gelmiştir. Râzî üzerinde kapsamlı araştırmalar yapan Sâlih ez-Zerkan Râzî'nin felsefî tefsirle yazdığı *el-Mebâhis, Şerhu'l-İşârât ve Şerhu Uyûni'l-hikme*'de atomculuğu reddettiğini, *Nihâyetü'l-ukûl ve el-Mulahhas*'ta delilleri eşit görüp kanaat belirtmediğini, orta ve son dönem eserlerinden *el-Metâlib ve el-Erbâin* de ise tekrar atomculuğa temayül gösterdiğini paylaşmaktadır. Râzî'nin ilmî hayatındaki lineer olmayan bu seyir Zerkan'ın ifadesiyle kelamcılıkla başlayan, ardından Meşşâî fikirleri sorgulayan, Eflatuncu ve İbni Sînâcî çizgileri benimseyen, sonra onları da reddedip Kur'ân'ın metoduna yönelen çok boyutlu bir seyir takip etmiştir.⁶

Osmanlı dönemi isbât-ı vâcib risâleleri ya sadece Allah'ın varlığını konu alan, ya da bunun yanında Allah'ın zâtı, sıfatları ve O'nun kâinatla ilişkisini de ihtivâ eden metinlerden oluşmaktadır. Bu risâlelerde daha önce kelâmcıların yoğun olarak kullandığı ve varlığın yoktan yaratılması tezi üzerine geliştirilen hudûs delili, İslâm filozoflarının kullandığı âlemin imkânı tezine dayanan imkân delili ile birleştirilmiştir. Bunun yanı sıra hikmet ve inâyet delili, gaye ve nizam delili, fıtrat delili ve Sûfiyye'nin kullandığı keşf ve ilham delili ve nihayet Gazzâlî'nin "*el-Hikme fi mahlûkâtillâhi azze ve celle*" eserinde olduğu gibi doğrudan Kur'ân'da geçen istidlâl yöntemleri üzerinden yazılan risâleler de mevcuttur.

İsbât-ı vâcib risâlelerinde dikkati çeken diğer kavramlar ise devr ve teselsül kavramlarıdır. Varlığın illet-malûl ilişkisinin sonsuza kadar devam etmeyeceği ve bu zincirin kadîm bir illetle neticeleneceği ilkesi anlamına gelen hudûs ve imkân sebep-sonuç zincirinin sonsuza kadar devam etmesi anlamına gelen teselsülün reddi ile ikmâl edilmiştir. Devr ise mümkün/hâdis varlıkların var olmak için karşılıklı olarak birbirlerine illet teşkil etmesi demektir.⁷ Fahreddin er-Razî (v. 606/1210) ve sonrasındaki kelâm uleması teselsül konusunu müstakil bir bölüm halinde eserlerinde incelemişlerdir.

⁶ M. Salih Zerkan, *Fahruddîn er-Râzî ve arâuhu'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye*, Kahire: Dâru'l-fikr, 1963, s. 418, 426.

⁷ Metin Yurdağür, "Devir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, s. 230-231; Devir ve teselsülü bizzat konu edinen risâle örnekleri için bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Risâletü't-teselsül*, (Süleymaniye Ktp., İ. İsmail Hakkı), nr. 03741; Ali b. Halil, *Devir ve Teselsül Hakkında Bir Eser*, (Süleymaniye Ktp., Harput), nr. 00273-003; Gelenbevi, *Risâle fi ibtâli't-teselsül*, (Süleymaniye Ktp., İzmirli), nr. 3741; Halimî b. Muhammed eş-Şirvânî, *Kasîde-i devir ve teselsül*, (Süleymaniye Ktp., Fatih), nr. 5301.

B. Devvânî'nin İsbât-ı Vacib Anlayışı ve Osmanlı Düşüncesine Etkileri

Devvânî 827 yılında İran'ın Kazerûn şehrinin Devvân köyünde dünyaya gelmiştir. Bu dönemin coğrafyasında Doğu İslâm dünyasında Azerbaycan, Semerkant, Irak ve İran'da Timurlular, Mısır ve Suriye'de Memlûklular, Anadolu'nun batısında ise Osmanlılar hâkimdir. Orta ve Doğu Anadolu ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu adlarındaki Türkmen beyliklerinin himayesinde olup birbirleriyle mücadele dolu yıllardan sonra devam eden yüzyılda sırayla devletleşerek bu toprakların hükümlerliğini ellerine almışlardır. Akkoyunlu Devleti'nin asıl kurucusu sayılan Uzun Hasan'ın torunu Göde Ahmed'in Osmanlı padişahlarından II. Bayezid'in damadı olduğu da hesaba katılırsa bu iki devletin en üst düzeyde ilişkilerinin olduğu iyece aşikâr olacaktır. Şah İsmail'in Akkoyunlu Devletini yıkıp yerine Safevî Devletini kurduğu, Osmanlı'nın İstanbul'u alarak Bizans'a derin bir darbe vurduğu bu karışık siyâsî dönem eş zamanlı olarak toplumsal hayatı ve ilmî hayatı da etkilemiştir. Nitekim bu süreçte özellikle aklî ilimlerin İran'dan Orta Asya, Semerkant ve Herat bölgesine ve Anadolu'da da İstanbul'a yöneldiğini söylemek yanlış olmaz. Dönemin önemli âlimlerinin İstanbul'dan Kahire'ye, Semerkant'tan İstanbul'a, Tebriz'e gelmeleri bu ilim havzasının çok yönlü beslenmesi anlamına da gelmiştir. Adududdîn el-Îcî (v.756), Sadüddîn et-Teftâzânî (v.797) ve Seyyid Şerif Cürçânî (v. 816) bu havza da hatırı sayılır isimler olarak temâyüz etmişlerdir.⁸ Çalışmamıza konu olan Celâlüddîn ed-Devvânî de bu geleneğin süregelen en önemli simâlarından olmuştur.

Devvânî yaşadığı yüzyılın zengin düşünce havzasını en iyi temsil eden çok yönlü bir âlimdir. Eserlerinin daha çok şerh ve hâşiyelerden oluşması kendisinden önceki ulemânın mühim eserlerine vukûfiyyetini ve onlardan istifade ederek oluşturduğu ilmî şahsiyetini ihsâs ettirmektedir.⁹ Bunların arasında Sühreverdî, Kâdı Beyzâvî, Îcî, Teftâzânî ve Cürçânî ve İbni Arabî'yi sayabiliriz. Bu âlimlerin İşrak felsefesi, İbni Sînâ felsefesi, felsefî kelâm ve mantık ile tasavvuf mekteplerinin önemli temsilcileri olduğu da hesap edilirse Devvânî'nin çok yönlü bir âlim olduğu ve eserlerine bu bakış açılarının hemen tamamını yansıtmadaki mahareti de teslim edilecektir. Onun ilmî hayatı Seyyid Şerif Cürçânî'nin talebesi olan babasıyla başlamış, Şiraz'da devam etmiştir. Aklî ve naklî ilimlerin pek çoğunun yanında sarf, nahiv ve mantık okumuş, döneminin ünlü muhaddislerinden İbn Hacer el-Askalânî'den istifade etmiştir. Öğrencisi Müeyyedzâde Abdurrahman Efendî'ye verdiği icâzetnâmeden de anlaşılacağı üzere döneminin tarikat ve tasavvuf erbâbıyla yakın ilişki içinde olmuştur. Karakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarlarınca iltifata mazhar olan Devvânî ilk müderrisliğini Tebriz'de Gökmedrese'de başlamış, devam eden hizmet döneminde 1478'de

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, I, 521; II, 596-597 vd.

⁹ Şerh ve hâşiyelerinden bazıları şunlardır: *Şerhu tehzîbü'l-ahlâk*, *Şerhu metâliü'l-envâr*, *Şerhu risâle fi isbât cevher el-mufârik*, *Şerhu akâidi'l-adudiyye*, *Hâşiye ale't-tasavvurât*, *Hâşiye alâ evâil muhâkemât*, vd.

Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı olan Sultan Yakub tarafından kâdikudât görevine getirilmiştir. Ülkenin siyasi karışıklıkları sebebiyle zaman zaman farklı yerlere kaçmak zorunda da kalan Devvânî 1502'de doğum yerine yakın bir mahalde vefat etmiştir.

Yaşadığı 15. yüzyılın bir özelliği olarak kelâm ve felsefenin mezcolduğu, eserlerin ve görüşlerin epeyce kaynaştığı bir dönemde muhakkik sıfatıyla eserler veren Devvânî'nin isbât-ı vâcib anlayışı da bu özelliğini en iyi yansıtan alanlardan birisi olmuştur. Müellifin isbât-ı vâcib konusuna duyarlılığı konu ile ilgili yazdığı risâlelerle sınırlı değildir, telif ettiği diğer eserlerde de Allah'ın varlığı ve birliğine ayırdığı bölümler ve yaptığı vurgular bunu izhâr etmektedir. Onun isbât-ı vâcib anlayışı kendinden önce bu konuda yazılıp çizilenlerin genel bir değerlendirmesi ve tenkidini de hâvî olduğundan bu konuda müstakil ilk eser olarak değerlendirilmiştir.¹⁰ Râzî'nin ekoller arası deveran eden ilmî hayatı Devvânî'nin isbât-ı vâcib konusundaki yaklaşımının çok boyutlu yapısında da görülmektedir.

1. Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Anlayışı

Devvânî'nin çok yönlü ilmî kişiliği onun kelâm ulemâsı ve İslâm filozoflarının isbât-ı vâcib anlayışı arasında bir çeşit orta yolcu olmasını elvermiştir. Nasîruddîn et-Tûsî'nin (v. 672/ 1274) *Risâle-fi isbâti vâcibi'l-mufârik* adlı eseri,¹¹ Hocazâde Muslihiddin el-Bursevî'nin (v. 893/1488) *Risâle fi'l-ittirâd alâ delîli isbât-i vüçûdi'l-Bârî'si*¹², Abdurrahman el-Câmî (v. 898/1492)'nin *Risâletü isbâti'l-vâcib'i*¹³, Sadreddin eş-Şirâzî'nin (v.903/1498) *Fî İsbâti'l-Bârî Teâlâ ve sıfâtihi'l-hüsna'sı*¹⁴ ondan önce sahada bilinen meşhur isbât-ı vâcib risâlelerindedir. Devvânî yazdığı risâlelerle esasen seleflerinden farklı bir üslup ve muhtevâ ortaya koymuş değildir. Ancak onlardan istifade etmiş ve toparlayıcı ve ikmal edici bir noktada kendi eserlerini yazmıştır. Onun bu konudaki görüşlerinin kelâm ve felsefe disiplinlerinde belli güzergâhlardan geçtiğini görmekteyiz. Bilindiği gibi kelâmcılar isbât-ı vâcib konusunun hemen başında marifetullahın aklî mi yoksa naklî mi olduğunu tartışmışlar, mârifetullahı vâcib kılanın akıl mı, nakil mi olduğuyula da ilgilenmişlerdir. Filozoflar ise Allah'ı bilmenin imkânı üzerinde durmuşlardır. Nitekim İbn-i Sînâ'ya göre var olan olarak Tanrı metafiziğin bir meselesidir, hatta metafiziğin gayesidir.¹⁵ Felsefenin konusu

¹⁰ bk. Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelamcılarını ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, Ankara, 1992, s. 115-116.

¹¹ Süleymaniye Ktp., Giresun yazmalar, nr. 000099, 27-35 vr.

¹² Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 02350-004, (18-26 vr., 11 st., 178x123-100x60 mm.)

¹³ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 04208-010, (288-294 yk., 30 st., 359x250-241x141 mm.)

¹⁴ Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 000568, 73-95 vr.

¹⁵ İbn Sînâ, *Metafizik* (nşr. ve trc. Ekrem Demirli-Ömer Türker), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004, I, s. 3-4; *et-Ta'likât* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kum: Mektebetü'l-İlmi'l-İslâmî, ts., s. 20-21.

Allah'ı bilmektir. Her ne kadar varlığı zorunlu olan hakkında bilinebilecek en temel şey O'nun varlığının zorunlu oluşu ise de bunun dışında bir hakikat bilgisine ulaşmanın zorluğu İbni Sînâ tarafından ifade edilmiştir. Nihayetinde varlığı zorunlu olan Allah Teâlâ duyulurlarla değil, küllî-aklı öncüllerle bilinebilir denmek istenmiştir.¹⁶ Mârifetullah'ın fitrî veya kesbî olması meselesinde de kelâm ulemasının farklı tariklerden açıklamaları vardır. Ebû Hanîfe (v. 150/ 767) ile başlayan bir fitrîlik iddiası Eş'arîlerden Şehristânî'ye (v. 548/1153) kadar uzanmakta, Eş'arîliğin kurucusu ve pek çok temsilcisi de marifetullahın istidlâl ile oluşan kesbî bir bilgi olduğunu savunarak İslâm düşüncesinin akılcı ilk grubu olarak bilinen Mu'tezile ile aynı yolu takip etmişlerdir.¹⁷ Devvânî ise her iki yolu birleştirmiştir.

Devvânî'ye göre Allah'ın varlığının isbatı ile ilgili açıklama felsefenin en önemli problemlerinden biridir.¹⁸ Daha çok felsefecilerin kullandığı imkân delili bu meseleyi çözümlenmede onların kullandığı yol olmuştur. Mümkünlerin varlığının izahında zorunlu bir varlığa yol aramak anlamına gelen bu delil Devvânî'nin risâlelerinin başat kavramlarından. Hudûs, imkân, devr ve teselsül kavramları etrafında ördüğü düşüncelerinde bu yöntemlerin her birine ayrı ayrı önem atfetmekte, kavramların tek başlarına yetersiz olacağını savunmaktadır.¹⁹ Devvânî gençlik yıllarında önce *Risâletü İsbâtî'l-vâcibi'l kadîme* adlı eserini telif etmiştir. Burada isbât-ı vâcib konusunda kelamcılar ve filozoflar tarafından ileri sürülen çeşitli burhanları ele almıştır. Eserin tahkîkî Seyyid Muhyiddîn es-Sâcidî tarafından *Tashîhî kitâbe'l-İsbâtî'l-vâcib el-kadîm-i Molla Celâleddin ed-Devvânî* ismiyle Tahran'da yapılmıştır.²⁰ Devvânî'nin bu eserinin temel amacı İslâm filozofları ve kelâmcılarının konuya ilişkin görüşlerini etraflıca tartışmak ve deyim yerindeyse onları güzel bir üslupla telif etmektir. Risâlenin hemen başında "Bu risâleji kelâm ve felsefenin ortaya koyduğu isbât-ı vâcib hakkındaki burhanları açıklamak üzere yazdım."²¹ şeklinde amacını ortaya koymuştur. Eserinde Allah'ın varlığının ispatı sadedinde pek çok delilin varlığından bahsetmekte (burhân) söz konusu bu delilleri de eserinde "maksad" şeklinde isimlendirmektedir. Eserin hemen başında müellifin şu ifadeleri bu konudaki samimiyetini ve imanda tahkîk arayışını anlatmaktadır: "Zeki olan, dikkatli akıl yürüten, çabasını taklitin etkilerinden tahkikin zirvesine sarfeden, kelâmın celîsini ve dakîkini kuşatan, her hak sahibinin hakkını koruyan kimse ki bunlar azınlıktadır bunun ile mesud olur. Çünkü insanların çoğu ya cahil ya da

¹⁶ İbni Sînâ, *Metafizik*, I, s. 19.

¹⁷ İlgili görüşler için bk. Beyazîzade Ahmed Efendi, *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri (el-Usûlü'l-münife li'l-imam Ebû Hanîfe)* (trc. İlyas Çelebi), İstanbul: İFAV Yayınları, 2000, s. 89-90; Şehristânî, *Kitâbu'l-Musâraa* (Filozoflarla Mücadele) (nşr. ve trc. Aygün Akyol-Aytekin Özel), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010, s. 39.

¹⁸ Celâleddin ed-Devvânî, *Şevâkilü'l-hûr fi Şerhi Heyâkili'n-nûr (Selâsü Resâil içinde)*, Meşhed: Mecmaü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1991, s. 160-161.

¹⁹ Devvânî, *Risâletü İsbâtî'l-vâcibi'l-kadîme (Seb'u Resâil içinde)* (nşr. Ahmed Tuysirkani), Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, 2002, s. 8.

²⁰ Bu çalışma tarihsiz olarak 147 sayfa olup ktp no. 492-F şeklinde kayıtlara geçmiştir. (Dânişkede-i İlâhiyât ve Maârif-i İslâmî, Danişgâh-ı Tahran, yayınlanmamış yüksek lisans tezi)

²¹ Devvânî, *Risâletü İsbâtî'l-vâcib el-kadîme*, s. 69-70.

cahil gibi davranan kimselerdir. Bâtil ehlinin hoşuna gitmese de Allah kelimeleri ile hakkı gerçekleştirecektir.”

Risâlenin temelde iki bölümü ve bir hâtimesi bulunmaktadır. Birinci maksatta devr ve teselsülün yürütülmesine yönelik deliller, ikinci maksatta ise burhân-ı tadbîk, burhân-ı tezâyüf ve burhân-ı arşî²² incelenmektedir. Devvânî risâlesinde Allah'ın varlığını ispat sadedinde imkân delilini kullanmış, önce doğrudan doğruya devir ve teselsülün iptalini, sonra da vâcibi ispat edip sonra devir ve teselsülün iptalini ortaya koymuştur. Mukaddimede hukemâ ve mütekellimînin görüşlerine yer verdiğini söylese de yalnızca imkân delili üzerinden meseleyi işlemiştir. Devvânî bir anlamda kelamcı olarak Râzî ve ekolünü esas almaktadır. Bu minvalde Kâtibî, Tûsî ve Cürcânî'nin görüşlerine yer verilmiş bu konuda oluşabilecek şüpheler, sorulabilecek sorular analiz edilerek ayrıca cevaplar üretmiştir. Kâtibî ile Tûsî (bkz., Demirkol, 2011, ss. 92-130) arasında başlayan ve devr ve teselsülün iptalinin burhânî olarak nasıl ortaya konulacağına dair tartışma,²³ Fahreddin er-Râzî ile illetlerin teselsülünün iptali konusuna evrilmiş ve Devvânî de bu yoldan yürümüştür. Devvânî *Risâletü İsbâti'l-vâcib el-kadîme'* de sık sık Kâtibî, Tûsî ve Cürcânî'ye gönderme yapmakta, Şerhu'l-Mevâkîf'tan ve *Hâşiyetü't-tecrîd'*den istifade etmektedir.²⁴ Eserin son on sayfası hâtîme bölümünü oluşturmaktadır. İmkân delili ile devr ve teselsülün butlanını zayıf ve kuvvetli yönleriyle son kez takriri ifade edilmektedir.

Devvânî'nin ileri yaşlarda *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l cedîde* adlı ikinci bir risâle daha kaleme almıştır. Bu risâle ise on dört fasıldan meydana gelmiştir. İlk fasılda Vâcibü'l-Vücûd'un varlığının ispatı yapılmakta sonrasında ise her bir

²² “Kelâm âlimleri teselsül düşüncesini reddetmek için burhân-ı tatbîk, burhân-ı tezâyüf ve burhân-ı arşî diye anılan delilleri kullanmışlardır. Bunların içinde en çok başvurulanı burhân-ı tatbîk şöyle ifade edilir: İletler zincirinde bize yönelik en son ma'lûlden başlamak üzere geriye doğru sonsuzca devam eden bir illet-ma'lûl silsilesinin bulunduğunu var sayalım. Bu silsilenin başladığı noktadan meselâ bir sayı önce ikinci bir sonsuz silsile düşünelim. İki silsileyi bize doğru olan başlangıç noktalarından çakıştırdığımızda (tatbik) birinci silsilenin birinci halkası ikinci silsilenin birinci halkasıyla, ikinci halka ikincisiyle, üçüncü halka da üçüncüsüyle karşı karşıya gelecek ve sıralama böylece devam edip gidecektir. Bize doğru olan başlangıç noktasına nisbetle aralarında bir sayı fark bulunan bu iki illet-ma'lûl zinciri arasında ya tam bir uygunluk bulunacak, yani zincirlerden birinin her halkasının karşısına diğersinin bir halkası karşılık gelecektir -ki bu, külün cüze eşit olmasını gerektireceğinden muhaldir- veya eksik olan silsile sona erecektir, o zaman da diğer silsile bir kademe fazla gelecektir. Bu durumda sonlu olan kemiyetten belirli bir miktarda fazla olan kemiyet sonlu olacağından mantiken diğer silsile de sonlu olacaktır. Bu ise sebep-sonuç zincirinin sonsuz olmaktan çıkması anlamına gelir.” Osman Demir, “Teselsül”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 2011, XI, 536-538.

²³ *Mübâhassetü'l-Kâtip el-Kazvîni ve Nasiruddîn et-Tûsî fi isbâti vâcibi'l-vücûd*, (Fatih Ktp. Nr. 319/5), vr. 271-278; Konu ile ilgili ayrıca bk. Murat Demirkol, “Kâtibî ve Tûsî'de Tanrı'nın Varlığını Zincirlemenin İptali Yoluyla İspatlama”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 9:2, 2011, s. 92-130.

²⁴ Devvânî, *Risâletü İsbâti'l-vâcib el-kadîme*, s. 84-85, 107.

fasılda sırasıyla Allah'ın zâtı, birliği ve sıfatları ele alınıp eserin son fasıllarında da Allah-âlem ilişkisi bağlamında âlemin mükemmelliği vurgulanmaktadır. Asıl vurgu ise Allah'ın hikmeti ve cömertliğinedir. Devvânî esasen bu ikinci risâlesinde isbât-ı vâcib konusunu enine boyuna ele almaz. Klasik kelâm kitaplarının ulûhiyyet bölümü muhtevasında bir içerikle Allah'ın zât ve sıfatları, kâinatla ilişkisi, kâinâtın muhteşem yaratılışı gibi konular üzerinden temellendirmeler yapar. Birinci risâlesinden farklı olarak imkân delilinin yanında hudûsu da kullanmış, yeri gelmiş âyetlerden destek alarak Kur'ân metoduna yönelmiştir. Eserinde sırasıyla Allah'ın varlığı ve birliği, sıfatları ve son olarak da âlemin mükemmeliğinden hareketle mârifetullahı ulaşmak hedeflenmiştir.²⁵ Bilindiği gibi hudûs ve imkan kavramlarının aynı amaç için ilk defa birlikte kullanımı Şehristânî'de görülmektedir.²⁶ Daha sonra Fahreddin er-Râzî ile güç bulan bu mezc dönemi süregelen dönemlerde bu kavramlar kelâmcıların ortaklaşa kullandığı kavramlara dönüşmüştür.

Devvânî bu ikinci risâlesinde varlığı önce zorunlu ve mümkün olarak ikiye ayırır. Ardından mümkün varlıkların var olmak için yokluğunun bütün yönlerden engellenmesinin gerektiği, dolayısıyla mümkün varlığın var olmadıkça zorunlu bir varlık olamayacağını belirterek ordan Zorunlu Varlığın bedîhîliğini temellendirmeye yönelir. Mümkün varlığın aksine Zorunlu Varlık var olmak için hiçbir sebebe muhtaç olmayan, aksine var olacak her şeyin kendisine muhtaç olduğu Varlık'tır. Bu istidlâl metodunu devr ve teselsül delilini kullanmadan da işlevsel bulan Devvânî bu burhanı güzel bularak övmektedir.²⁷ Risâle'de müellifin ilham kaynağı İbni Sînâ'dır. Kendisi de bunu açıkça ifade eder.²⁸

2. Devvânî'nin Osmanlı İlim Geleneğine Etkisi

Osmanlı kelâm geleneği ulûhiyyet, nübüvvet ve sem'ıyyât şeklinde özetlenen makâsıdının yanında müteahhirîn kelâmının bir izdüşümü olarak bilgi, varlık ve tabiat ile ilgili felsefî konulara yönelmiştir. Bu sebeple süreç, sonuç hükümlerinden ziyade temellendirme ve istidlâl üzerinde duran bir muhtevâ kazanmıştır.²⁹ Bu temellendirici ve boyut katıcı üslup ulemâ arasında mezhepsel taassubu kırarak Eş'arî ve Mâtürîdî bakışaçılarını birbirine yaklaştırmış, daha ilerisinde felsefe ve kelâm disiplinlerinde kavramsal ve metodik yakınlaşmayı ve memzuc eserlerin te'lifini getirmiştir. Bu dönemin önemli konularından birisi olan isbât-ı vâcib eserleri de bu tanımlamanın dışında değildir. Devvânî'nin isbât-ı vâcibe dair risâleleri bu ilmî vasat üzerinde yakın alâka görmüştür.

²⁵ Devvânî'nin *Risâletü'l-cedîde* adlı ikinci risâlesini ayrıntılı bir şekilde konu edinen çalışma için bk. Hatice Toksöz, "İslâm Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi: Celâleddin ed-Devvânî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", *el-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2014, c. VII, sayı: 2, s. 25-70.

²⁶ Şehristânî, *Nihayetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm* (nşr. Alfred Guillaume), London, 1934, s. 5 vd.

²⁷ Devvânî, *Risâletü'l-İsbât-ı Vâcibi'l-cedîde*, s.118-119.

²⁸ Devvânî, *Risâletü'l-İsbât-ı Vâcibi'l-cedîde*, s. 119.

²⁹ İlgili değerlendirmeler için bk. M. Said Özervarlı, "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları, Tespitler-Problemler-Teklifler* (ed. Ali Akyıldız-Ş. Tufan Buzpınar-Mustafa Sinanoğlu), İstanbul: İsam Yayınları, 2007, s. 209.

Esasen Devvânî'nin bölgesinde ve Osmanlı coğrafyasında şöhreti ve müessiriyetinde ilmî şahsiyetindeki derinlik ve çeşitliliğin yanında devlet kademelerinde aldığı mühim görevler de etkin olmuştur. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Osmanlı padişahlarından II. Bayezid ile mektuplaşması ve öğrencisi Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği görevi yapması onun eser ve görüşlerinin Osmanlı ilim çevrelerinde yaygınlık kazanmasını kolaylaştırmıştır. Devvânî'nin matbu olan ilk risâlesinin³⁰ Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanında kayıtlı olan altmış üçü Süleymaniye Kütüphanesi'nde olmak üzere toplam yüz ellidört yazma nüshası,³¹ yaklaşık elli adet şerhi ve yüz yetmiş yakın hâşiyesi bulunmaktadır. Bu şerh ve hâşiyelerden bazılarının kısaca tanıtım fişleri şu şekildedir: Yusuf b. Muhammed Can el-Karabâğî (v.?): *Şerhu'r-Risâleti'l-kadîme fi isbâti'l-vâcib*,³² Şemsüddin Muhammed et-Tebrizi el-Hanefî (v. 902/1496): *Şerhu İsbâti'l-vâcib*,³³ Ahmed el-Kazvini, *Şerhu'r-Risâleti'l-kadîme fi isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*,³⁴ İbn Kemal Paşa Şemseddin Ahmed b. Süleyman (v. 940/1534): *Şerhu'r-Risâleti'l-kadîme fi isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*³⁵ Hâşiyelere de şu örnek nüshalar verilebilir; Molla Hanefî et-Tebrîzî (v. 902/1496): *Hâşiyeye ale'r-Risâleti'l-kadîme fi isbâti'l-vâcib*,³⁶ Mirzacan Abdullah ed-Dihlevî (v. 994/1586): *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hanefiyye ale'r-Risâleti'l-kadîmeti fi isbâti'l-vâcib*,³⁷ Muhammed b. Ahmed el-Hanefî et-Tarsûsî (v. 1117/1705): *Hâşiyeye alâ Risâleti isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî ve havâşihâ*,³⁸ Kadızâde el-Kerehrevî (v.?): *Hâşiyeye alâ Risâleti isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*,³⁹ Muhyiddîn Muhammed b. Ali Yusuf el-Fenârî (v.?): *Hâşiyeye ale'r-Risâleti'l-kadîme fi isbâti'l-vâcib*⁴⁰

³⁰ İsam Ktp., nr. 024458, İzmirli Ktp., nr. 929 ve İstanbul Üniversitesi Ktp., ts., nr. 927.

³¹ Örnek nüshalar için bk. Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, nr. 00448-006, (210-240 yk., 17 st., 204x147-147x52 mm.); Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu, nr. 00823-009, (459-477 yk., 25 st., 218x160-158x78 mm.); Risâlenin Ayasofya bölümündeki demirbaş numaraları: 02207-002; 02171-001; 02170-002; 04862-006; 02273; 02275; 02255-001; Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim, nr. 0079-001, (1-29 yk., 21 st., 230-155-BBxBB mm.); Süleymaniye Ktp., Dâru'l-Mesnevî, nr. 00290-003, (36-173 yk., 15 st., 214x154-145x54 mm.)

³² Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 01254-003, (78-210 yk., 17 st., 205x143-130x050)

³³ Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 000077, 26-60 vr.

³⁴ Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 0005681, 42-174 vr.

³⁵ Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 000568, 116-141 vr.

³⁶ Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin; nr. 00448-005, (170-209 yk., 17 st., 204x147-146x56 mm.); Ayasofya, nr. 02171-002; Ayasofya, nr.02207-001.

³⁷ Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, Demirbaş: 00448-004, (118-169 yk., bb st., 204x147-149x80 mm.)

³⁸ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 04834-006, (212-230 yk., 27 st., 210x150-160x85 mm.); Risâlenin bir diğer bölümdeki kaydı: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 02032-001 şeklindedir.

³⁹ Süleymaniye Ktp., Ayasofya; nr. 04834-005; nr. 02207-003, (197-211 yk., 27 st., 210x150-bbxb mm.)

⁴⁰ Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 00304-006, (162-181 yk., 27 st., 209x150-140x63 mm.)

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Devvânî'nin ikinci risalesine yazılan iki adet şerhten birincisi Adana İl Halk Kütüphanesi'nde 001062 numaralı demirbaşta 1b-6a vr. olarak görünen Kemaleddin Hüseyin b. Şerafeddin el-Erdebilî'nin (v.1543) *Şerhu risâle fi isbâti'l-cedîde* isimli risâlesi, ikincisi de Abdülkâdir b. Muhyiddîn b. Mustafa el-Cezâirî (v.1300/1883)'ye ait şerhtir. Bu şerh ise Fatih kütüphanesinde 3013 numarada kayıtlı 9 vr. lık bir eserdir. Devvânî'nin bu iki isbât-ı vâcib risâlesinden başka kaynaklarda Ragıp Paşa Kütüphanesi, 001477 numaralı demirbaşta kayıtlı 2-27 vr. bir risâle daha bulunmaktadır. Risâlenin diğer 4 nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde olup başlığı, *Risâle fi vücûhu'l-berâhîni'l-isbâti'l-vâcib* şeklindedir.

Bu risâlelerde müellifin zaman zaman hem müsbet hem de menfî içerikte bahsi ve görüşleri geçmektedir. Örneğin Kemal Paşazâde Devvânî'ye yazdığı şerh dışında bağımsız olarak *fi Tahkiki vücûbi'l-Vâcib* adlı bir eser daha istinsah etmiş ve Cürçânî'nin *Şerhu'l-mevâkıf*'ından, Tûsî'nin *Tecrid*'inden ve Devvânî'nin de ilk risâlesinden alıntılar yapmış ve bu müelliflerin maksada hizmet edemediğini ve haktan saptıklarını ifade ederek tenkit etmiştir.⁴¹ *Fî Mebde'i-evvel ve sıfâtih* adlı eserde Hüseyin b. Hanefî el-Halhâlî (v.1014/1605) ise Devvânî'nin yeni risalesini neredeyse bire bir taklit etmektedir.⁴² Bir başka önemli isim *er-Risâletü'l-lâhûtiyye*'nin yazarı Yanyalı Hoca Es'ad'tır. (v. 1143/1730) Hoca Es'ad yazdığı hâşiyede Devvânî'nin risâlesine yazılan hâşiyelerden Mirzacan Abdullah ed-Dihlevî'nin eserinden doğrudan nakiller yapmıştır.⁴³ Bu konuda vereceğimiz son örnek ise Sofyalı Halil'in *Vücûhu berâhîni isbâti'l-vâcib ve't-tevhîd* adlı küçük hacimli eserdir. Müellif bu eserinde Devvânî'nin üslup ve ifadelerine yer vermektedir.⁴⁴ Kendisinden yaklaşık bir buçuk asır sonra yaşayan ve Molla Sadra diye bilinen meşhur Şiraz'lı Şîî âlim Sadreddîn eş-Şîrazî'nin (v. 1050/1641) bazı eserlerinde Devvânî'den intihal yaptığı yolunda iddialar da vardır.⁴⁵

Osmanlı ilim geleneği üzerine yazılan eserlerde zaman zaman Devvânî'nin de içinde bulunduğu geleneğin eleştirildiğini, özellikle XVII. yüz yıl itibarıyla bunların yoğunlaştığını görüyoruz. Her ne kadar bu eleştirilerin merkezine Kadızâdeliler hareketi kalsa da genel anlamda aklî ilimlerin ve felsefî tefsir ve te'vil geleneğinin eleştirildiği dönemler olduğu yapılan değerlendirmelerden anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi bu konuda aklî ilimlerden yana tavır koysa da bu dönemde ilim geleneğinin üretkenliğini yitirdiğini iddia ederek bunu aklî ilimlere iltifatın azalmasına bağlamıştır.⁴⁶

⁴¹ Fatih Ktp., nr. 5326, (208x140-150x72 mm., 55b-69b vr., 21 st., ta'lik).

⁴² Lâleli Ktp., nr. 3764/2, (204x132-160x90 mm., 23-37 vr., 24 st., ta'lik).

⁴³ Hacı Beşir Ağa Ktp., nr. 390/1, (215x150-160x62 mm., 1-27 vr., 25 st., ta'lik).

⁴⁴ Çelebi Abdullah Ktp., nr. 389, (205x140-158x75 mm., 131b-135a vr., 21 st., ta'lik).

⁴⁵ Hârun Anay, *Celâleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyâset Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994, s. 94-95.

⁴⁶ İlgili analizler için bk. Nâimâ, Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ: Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsâti ahbâri'l-hâfîkayn* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, IV, 1705; Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fi ihtiyâri'l-ehak: En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi* (haz. Orhan Şaik

Bunu bir veri olarak aldığımızda görürüz ki ilerleyen yıllarda da felsefî kelâm geleneğine eleştiriler artarak devam etmiştir. Bu durum biraz da Devvânî'nin içinde doğup yetiştiği İran asıllı âlimlerin Osmanlı'da oluşturduğu felsefî hareketliliğe bağlanmaktadır.⁴⁷ Başta Beyzâvî olmak üzere Fahreddîn er-Râzî ve Devvânî de bu eleştirilerden nasibini alanlar arasındadır.⁴⁸ Örneğin medrese öğrencilerinin onun yazdığı isbât-ı vâcib risâlesini (*Risâle el-kadîme* kastedilmiştir) ve şerhlerini okumaya bir yıllarını verdiğini söyleyerek tenkide başlayan Saçaklızâde Mehmet Efendi (v.1145/1732) bu ve benzeri risâlelerin değil isbât-ı vâcib yapmayı, zihinlere bizzat şüphe tohumları attığını iddia ederek bunların okunmasının haram olduğunu söylemiştir. Devvânî'yi eleştiren bir diğer isim İsmâil el-Konevî'dir. (v.1195/1780) Konevî'nin iddiasına göre Devvânî felsefecilerin kitaplarına dalmış, din ve şeriat ehlinin yolundan sapmıştır.⁴⁹

Sonuç

Osmanlı ilim geleneği Anadolu Selçuklu Devleti'nden devraldığı münbit mirası civar ilim havzalarından da besleyerek olgunlaştırmıştır. Bu gelenek içinde ilm-i kelâmın ayrı bir yeri vardır. Özellikle Horasan-Semer kant ve İran çevrelerinde yetişmiş kelâmcılar ve eserleri Osmanlıda önemli oranda müessir olmuşlardır. XIII. yüz yılda başlayan bu ilmî zenginliğin bir rengi de isbât-ı vâcib risâleleridir. İran asıllı büyük ilim adamı ve devlet adamı Devvânî Osmanlı medreselerinde uzun yıllar okutulan risâleleriyle bu çalışmanın konusu olmuştur. Devvânî'nin isbât-ı vâcib anlayışı ve Osmanlıdaki izdüşümlerine dair bir ön çalışma hüviyetindeki tesbit ve bulgularımızı şu şeklide sıralayabiliriz:

- Kelam ilminin Gazzâlî ile başlayıp Râzî'de şekillendiği felsefî kelâm geleneğini Osmanlı ilim çevrelerine ulaştıran bir isim de Celâleddîn ed-Devvânî'dir.
- Devvânî'nin çok yönlü ilmî şahsiyeti diğer eserlerinde olduğu gibi isbât-ı vâcib anlayışında da etkin olmuş, hudûs, imkân, devr ve teselsül kavramlarını kullanmış ve netice itibarıyla felsefî kelâm yolunu seçmiştir.

Gökyay), İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1980, 18; *Keşfü'z-zünûn an esmâ'î'l-kütüb ve'l-fünûn* (haz. M. Şerâfettin Yalıtıkaya-Kilisli Rifat Bilge), I-II, 8sh., Ankara: Maârif Vekâleti Matbaası, 1941-1943, I, 168; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu Kitâbi'l-Fikhi'l-ekber* (thk. Ali Muhammed Dendel), Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2007, 18.

⁴⁷ İlgili değerlendirmeler için bk Mehmet Kalaycı, "Bir Osmanlı Kelâmcısı Ne Okur? Osmanlı ilim Geleneği Çerçevesinde Beyâzîzâde'nin Mecmûa fi'l-mesâilî'l-müntehâbe Adlı Eseri", *Osmanlıda İlm-i Kelâm Âlimler, Eserler, Meseleler* (ed. Osman Demir-Veyssel Akkaya-Kadir Gömbeyaz, U. Murat Kılavuz), İstanbul: İsar Yayınları, 2016, s. 74.

⁴⁸ Saçaklızâde, Muhammed b. el-Mar'âşî, *Tertibu'l-ulûm* (thk. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988, 146-149.

⁴⁹ Konevî, İsmâil b. Muhammed b. Mustafa, *Hâşiyetü'l-akâid*, (Süleymâniye Ktp., Hacı Hüsnü Paşa, 1163), vr. 7b, 22a.

Buna rağmen özellikle ikinci risâlesinde Kur'ân âyetlerinden destekle iknâî bir metodu benimsediği de görülmektedir.

- Devvânî'nin isbât-ı vâcib risâleleri sahaya kayda değer bir yenilik getirmese de kendisinden önce yazılanların eksik taraflarını ikmal eden, derli toplu ilk çalışma olduğundan kıymetli bulunmuştur. Aynı dönem ve sonrasında yazılan emsal risâlelerde sık sık Devvânî'ye yapılan atıflar bunun göstergesidir.
- Risâlelerin onlarca yazması, şerh ve hâşiyesi bulunmaktadır. Bu durum bu risâlelerin o dönemdeki nüfûzuna işaret sayılmalıdır. Her ne kadar Allah'ın Varlığı adlı eserinde Bekir Topaloğlu yazılan şerh ve hâşiyelerin kayda değer muhteva zenginliği taşımadığı tespitini paylaşırsa da bu durum eserler üzerinde detaylı çalışmanın lüzûmunu ortadan kaldırmamaktadır. Zira Osmanlı ulemâsının kahir ekseriyeti bu dönemde eserlerini şerh ve hâşiyeye formatında istinsah etmeyi uygun bulmuş, kendi görüş ve değerlendirmelerini de bu usul üzere yapmayı tercih etmişlerdir.
- Devvânî, Osmanlı ilim çevrelerinin tenkidine de muhatap olmuştur. Aslında ona yönelen tenkitler onun şahsında dönemin kelâm anlayışınadır. Oysa Devvânî'nin de dönemin diğer önemli kelâm ulemâsının da yapmak istediği, bu ilmi, kendisine diğer şer'î ilimlerin istinad ettiği temel olarak görerek onun istinad ettiği hiçbir konuyu dışarda bırakmamaktır. Bu yüzden olsa gerektir, kelâmî perspektifte hem mezhepler arası hem de disiplinler arası sınırlar genişletilmiş, isbât-ı vâcib risâlelerinde de bu durum kendini göstermiştir.

Kaynakça

Aliyyu'l-Kârî (2007). *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-ekber*. (A. M. Dendel, thk.). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.

Anay, H. (1994a). Devvânî, *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 9, ss. 257-262). İstanbul: İsam Yayınları.

Anay, H. (1994b). *Celâleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyâset Düşüncesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Beyazîzade Ahmed Efendi (2000). *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri (el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebû Hanîfe)*. (İ. Çelebi, trc.). İstanbul: İFAV Yayınları.

Bursalı Mehmed Tâhir (1923). *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i âmire.

Demir, O. (2011). "Teselsül". *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 11, ss. 536-538). İstanbul: İsam Yayınları.

Demirkol, M. (2011). Kâtibî ve Tûsî'de Tanrı'nın Varlığını Zincirlemenin İptali Yoluyla İspatlama. *Kelâm Araştırmaları Dergisi*. 9(2), ss. 92-130.

Devvânî, C. (1991). *Şevâkilü'l-hûr fi Şerhi Heyâkili'n-nûr*. (Selâsü Resâil içinde). Meşhed: Mecmaü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye.

- Devvânî, C. (2002a). *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-kadîme*. (Seb'u Resâil içinde). (A. Tuysirkani, nşr.). Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub. s. 69-114.
- Devvânî, C. (2002b). *Risâletü İsbâti'l-vâcibi'l-cedîde*. (Seb'u Resâil içinde). (A. Tuysirkani, nşr.). Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub. s. 116-170.
- İbn Sînâ (2004). *Metafizik* (C. 1). (E. Demirli-Ö. Türker, çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ (ts.). *et-Ta'likât*. (A. Bedevî, nşr.). Kum: Mektebetü'l-İlâmi'l-İslâmî.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1083). *Osmanlı Tarihi*. Ankara.
- Kâtip Çelebi (1980). *Mizânü'l-Hak fi ihtiyâri'l-ehak: En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi*. (O. Ş. Gökyay, haz.). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Kâtip Çelebi (1943). *Keşfü'z-zünûn an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn* (C.1-2). (M. Ş. Yalçakaya-R. Bilge, haz.). Ankara: Maârif Vekâleti Matbaası.
- Konevî. *Hâşiyetü'l-akâid*. (Süleymâniye Ktp. Hacı Hüsnü Paşa, 1163). vr. 7b, 22a.
- Mestcizâde (2007). *el-Mesâlik fi'l-hilâfiyyât beyne'l-mütekellimîn ve'l-hukemâ*. (S. Bahçıvan, thk.). Beyrut: Dâru Sâdır.
- Nâimâ, M. E. (2007). *Târih-i Nâimâ: Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsâti ahbâri'l-hâfikayn*. (İ. İpşirli, haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özerverli, M. S. (2016) Osmanlı Döneminde Kelâm İlmi: Muhtevâ ve Yönelişler. O. Demir, K. Gömbeyaz, Veysel Kaya ve M. Kılavuz (Ed.), *Osmanlıda İm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler* kitabı içinde. İstanbul: İsar Yayınları.
- Özerverli, M. S. (2007). Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?. A. Akyıldız, T. Buzpınar ve M. Sinanoğlu (Ed.), *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları, Tespitler-Problemler-Teklifler* kitabı içinde. İstanbul: İsam Yayınları.
- Saçaklızâde, M. (1988). *Tertîbu'l-ulûm*. (M. Ahmed, thk.). Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Şehristânî (1934). *Nihayetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelem*. (A. Guillaume, nşr.). London.
- Şehristânî. (2010). *Kitâbu'l-Musâraa* (Filozoflarla Mücadele). (A. Akyol-A. Özel, çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Toksöz, H. (2014). İslâm Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi: Celâleddîn ed-Devvânî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı. *el-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, C. 7, sayı: 2, ss. 25-70.

Topaloğlu, B. (1992). *İslâm Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*. Ankara: 1992.

Yurdagür, M. (1994). "Devir". *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 9, ss. 230-231). İstanbul: İsam Yayınları.

Zerkan, S. (1963). *Fahrüddîn er-Râzî ve arâuhu'l-keîâmîyye ve'l-felsefiyye*. Kahire: Dâru'l-fikr.

